

TÉRSZAKRALIZÁCIÓ ÉS RÓMAI VALLÁSI KOMMUNIKÁCIÓ A DUNAI PROVINCIÁKBAN

Projektösszefoglaló és kutatási perspektívák¹

SZABÓ CSABA

Az alábbi tanulmány a szerző 2010 óta folyó daciai (ma: Románia) kutatásainak és 2018–2022 között folytatott posztdoktori projektjének a rövid összefoglalója. A tanulmány nem szándékozik a címben jelölt makrorégió és az ahhoz társult jelentős mennyiségű epigráfiai és régészeti anyag teljes, szisztematikus elemzésére, amely nagyban meghaladná úgy e tanulmány terjedelmi, mint az egyszemélyes kutatás fizikai és szellemi lehetőségeit is. A dolgozat célja az, hogy összegezze a régió elmúlt években felgyorsult vallástörténeti és vallásrégészeti kutatásokat, valamint a 2018–2022 között a Szegedi Tudományegyetem Vallástudományi Tanszékén folytatott posztdoktori projekt főbb eredményeit, kitérve röviden a kutatás jövőbeli perspektíváira és még kiaknázatlan területeire.

VALLÁS A DUNAI PROVINCIÁKBAN: KUTATÁSTÖRTÉNETI KITEKINTŐ

A dunai provinciák néven ismert makrorégió (e tanulmányban hét római provinciát foglal magába: Raetia, Noricum, Pannonia Superior, Pannonia Inferior, Moesia Superior, Moesia Inferior, Dacia) egy mesterséges, történeti fogalom, amely a XVIII. századi Duna-vidéki, Habsburg birodalmi identitás hatásaként értelmezte újra a *translatio imperii* elvét követve a Római Birodalom északi, Duna menti vidékét.² A régió ugyanakkor az ókorban is számos területen összekötött és intenzív kereskedelmi, politikai, katonai és kulturális, valamint vallási hálózatokkal és mobilitással átszőtt területe volt a Római Birodalomnak, amelyben különösen fontos helyet foglalt el a Duna mint természetes határvonal. A dunai provinciák a Kr. e. I. század vége – Kr. u. I. század eleje (Raetia, Noricum) és a Kr. u. II. század

¹ Alábbi tanulmány a *Római vallási kommunikáció a dunai provinciákban a Principatus korában* című (NKFI-PD 127948) egyéni posztdoktori pályázat eredményeként jött létre.

² A fogalomról részletesen lásd: Alföldy Géza: Die 'illyrischen' Provinzen Roms.

eleje között (Dacia) kerülnek római fennhatóság alá és lesznek 2–3 évszázadon át egy birodalmi struktúra részei. Ennek következményeképp a régió emberi és tárgyi mobilitása is nagyban felélénkült, ökológiai szinten is mérhető változások következnek be a régióban, amely első alkalommal válik a kelta és görög-hellenisztikus világ heterogén kulturális összefonódásait követően egységes birodalom részévé. A Principátus korának (Kr. u. I–III. század) dunai provinciákból fennmaradt régészeti anyaga óriási: ez adja a mai Bajorország, Ausztria, Magyarország, Horvátország, Szerbia, Románia és Bulgária régészeti örökségének egyik legjelentősebb szegmensét, főbb városainak ókori előfutárait és a dunai régió múzeumainak legnépszerűbb régészeti és feliratos anyagát. A hét provinciából fennmaradt tárgyi forrásanyag ugyanakkor jelentős szegmensét adják a valláskommunikációban használt terek és tárgyak, amelyeket a kutatás sokáig a romanizáció következményeként, a klasszika-archaeológia módszereit alkalmazó deskriptív tárgyleírások és formavilág-elemzésben közelített meg.

A római vallás tárgyi dimenziójának és a változatos, lokális és globális térszakkalizációs folyamatok kutatása ugyan számos jelentős munkát termelt a nemzetközi szakirodalomban,³ ezek azonban nem foglalkoztak a dunai provinciákkal, amelyek rendszerint kimaradtak a nyugati szakirodalom kortárs, módszertanában innovatív munkáiból. Az elmúlt másfél évszázad kutatástörténete során felhalmozott rendkívüli mennyiségű vallásos kontextusból előkerült epigráfiai és régészeti anyag, valamint a vallástudomány új, az élő vallásra, vallási pluralizmusra, térszakkalizációs folyamatokra és a valláskommunikáció dimenzióira fókuszáló tendenciái szükségszerűvé tették, hogy a dunai provinciák vallásos életét és tárgyi emlékeit új megközelítésből elemezzük.

A dunai provinciák, mint a Római Birodalom egyik makrorégiójának az elemzése ugyanakkor sajátos módszertant igényelt, amely radikálisan új kutatási perspektívákat nyitott, mint az addig hagyományos isteni ágensekre (egy-egy istenségre), provinciális határokra (provinciális vallások) vagy településtörténetekre fókuszáló kutatások nyújtottak. A dunai provinciák vallásos életének forrásait kutató projekt a következő módszertani kérdésekre kereste a választ:⁴ 1) hogyan hatott a római vallás történetére, átalakulására az olyan gazdasági-katonai, kulturális és ökológiai makrorégiók, mint a Duna-vidék? 2) a tér és annak taxonómiája a római valláskommunikációban 3) milyen módon zajlottak a vallási változások a római hódítás előtti és utáni viszonyok összehasonlításában? 4) hogyan hatott

³ A teljesség igénye nélkül lásd: Albrecht et al.: *Religion in the making*, Rüpke: *Pantheon*; Rüpke – Woolf: *Religion in the Roman Empire*.

⁴ A kutatás eredményeinek részletes elemzése: Szabó: *Roman religion in the Danubian provinces*. A kötetben elemzett esettanulmányokat és hozzájuk tartozó gazdag irodalmat e tanulmány összefoglaló, kutatástörténeti jellege és terjedelmi határai miatt nem idézem részletesen.

az urbanizáció a vallásos életre és fordítva, hogyan formálta a vallás a várost? 5) melyek a dunai régió makroterei, amelyek befolyásolták a vallásos életet? 6) melyek a vallásos élet mezoterei és kisvallási csoportjai, új vallási megnyilvánulásai és hálózatai? 7) milyen formában észlelhető az élő vallás és a vallási individualizáció a tárgyi emlékek tükrében?

A kutatás fő kérdéseinek elemzésekor a hét provincia votív epigráfiai anyagát (5724 felirat⁵), ikonográfiai-figuratív forrásainak (domborművek, szobrok, kislasztikák, bronz szobrocscák, gliptika) néhány reprezentatív esettanulmányát,⁶ valamint a kutatás által összegyűjtött, a Principátus korában létrejött 280 régészeti feltárt és dokumentált szakralizált teret (templom, kisvallási tér, természeti képződményből átalakított szentély) használtam fel az elemzés során.⁷ Az elemzett régió kiterjedése, gazdag szakirodalma és rendkívüli mennyiségű feliratos és régészeti anyaga értelemszerűen csupán esettanulmányok formájában vált elemezhetővé, ahogy minden szintézis esetén ez módszertanilag is indokolt. A hét provincia teljes, vallásrégészeti anyagának szisztematikus, pozitívista jellegű kutatására csakis egy nemzetközi csapat, többéves kutatási projektje vállalkozhat.

A kutatás célja a fentebb említett, módszertani kérdések megválaszolásán túl, a hagyományos, sokszor a valláskommunikációban mesterségesnek számító terek, így a provinciális határok elhagyása volt és a vallást mint a birodalom makro-, mezo- és mikrotereit összefogó, azokban komplex hálózatokat létrehozó kulturális faktort vizsgálja három évszázadon át, a római hódítást közvetlenül megelőző időszakról (Kr. e. I. század) a Principátus végéig (Kr. u. 285).⁸ Ennek érdekében, a kutatás fókuszpontjában a valláskommunikáció, térszakralizáció, vallási globalizmus és

⁵ A hét provincia területén eddig ismert mintegy 18.200 római felirat több mint 30%-a. Forrás: Epigraphic Database Heidelberg: edh.ub.uni-heidelberg.de. Utolsó látogatás: 2022.06.22.

⁶ Ellentétben a feliratos anyaggal, amelynek jelentős része (de messze nem teljes korpusza) digitalizált és online elérhető, a figuratív forrásoknak csupán töredéke elérhető, elsősorban Ortolf Harl több évtizedes munkásságának köszönhetően az Ubi Erat Lupa honlapján: lupa.at. Utolsó látogatás: 2022.06.22.

⁷ A 280 szakralizált tér kizárólag a makroterek (városi, publikus templomok, nagy zárándokhelyek és köztéri szentélyek) és a mezoterek (urbánus és nem városi kisvallási csoportok gyülekezőhelyei, szentélyei) valláskommunikációra használt tereit feltételezi. A mikroterek (magánszentélyek, háziszentélyek, funerális kontextus szakralizált terei, az emberi test egyéni esetei) esettanulmányait – annak nehezen dokumentálható jellege és problematikus mivolta miatt – a kutatás nem vonta be. A szentélyek digitális atlasza a következő honlapon tekinthető meg: danubianreligion.com/atlas-of-roman-sanctuaries-in-the-danubian-provinces. Utolsó elérés: 2023. február 6.

⁸ Az időkeret értelemszerűen mesterséges és munkamódszertani jellegű, hisz a politeista – és a római vallás kérdéskörébe tartozó jelenségek nem állnak meg Kr. u. 285-ben, hanem folytatódnak a Kr. u. IV-V. századig, recepciótörténetében és jogtörténetében pedig a bizánci korig. A római vallás jogtörténeti sajátosságairól és kontinuitásáról lásd: Szabó Ádám: Formális és nem formális kultuszhelyek, 57–59.

az élő vallás fogalma állt. A fentebb említett hét kérdést és témafelvetést ezeken a módszertanilag innovatív fogalmakon keresztül vizsgáltam.

A DUNAI RÉGIÓ MINT VALLÁSKOMMUNIKÁCIÓS TÉNYEZŐ

Amennyiben a vallást az isteni és emberi ágencia közötti kommunikációként határozzuk meg, amelynek létrehozásában és fenntartásában fontos szerep jut a térnek, tárgyi dimenzióknak, szöveges és vizuális narratíváknak (textualitásnak és ikonográfiának), akkor ebben a kommunikációs folyamatban a városokon és provinciákon túlélő terek és hálózatok is közvetett szerepet játszanak. A római vallás (és valláskommunikáció) fogalmát számos, jelentős munka határozta meg, módszertani megközelítésüktől függően mindegyik másra helyezve a hangsúlyt. A kutatás XIX. század végi nagyjai – Theodor Mommsen és Georg Wissowa – a római vallást elsősorban a római jog és polis-vallás fogalomrendszerében értelmezték, ahol az emberi és isteni jogra, a területek jogállására és a római rítusok helyes, szabályszerű gyakorlására tették a fő hangsúlyt.⁹ Mások, a római vallás fogalmát jóval tágabb, a kortárs kulturális-antropológiai irányzatok vallás-fogalmaihoz igazítva határozzák meg, hangsúlyozva a vallás isteni és emberi ágensek közötti kölcsönhatását és a valláskommunikáció smarti dimenzióin is túlélő aspektusok sokaságát.¹⁰ Mindkét irányzat jelentős módszertani és alap kutatásokkal járult hozzá a római vallás megértéséhez, így munkám során mindkét irányzat eredményeit figyelembe vettem.¹¹

A dunai régióban már a római hódítás előtt is élénk kereskedelmi és mobilitási útvonalak jöttek létre, igaz ezek jelentős része regionális jellegű volt. Ilyen kereskedelmi hálózatokat találunk Észak-Olaszország területén és az Alpok vidékén, valamint az Alpokon túli régiókat összekötő alpesi útvonalakon, a Po vidékét és

⁹ Wissowa: Religion und Kultus der Römer. Hasonló megközelítést találunk John Scheid legutóbbi kötetében is: Scheid: The Gods, the State, and the Individual. E megközelítés magyar nyelvű összefoglalásához lásd még: Nótári: Numen és numinozítás, valamint Szabó: Formális és nem formális kultuszhelyek.

¹⁰ A vallás dimenzióiról: Smart: Dimensions of the Sacred. A római valláskommunikáció új meghatározásához lásd: Rüpke: Pantheon, 1–18.

¹¹ A magyar ókortudomány – német pozitivisták múltja és sajátos, regionális története miatt – elsősorban a wissowai hagyományokat honosította meg a helyi anyag elemzésében. Erről lásd még: Köves-Zulauf: Bevezetés a római vallás és monda történetébe, valamint Török: A magyar ókortörténet a XXI. század elején. Köves-Zulauf következtetésében a római vallást úgy értelmezi, mint a „fegyelem, a szorongás, az elfojtás vallása, nem a felszabadult feloldódásé, mint a görög”: Köves-Zulauf: uo. 249. Ezt a képet a kortárs szakirodalom több ponton árnyalta.

Észak-Európát összekötő borostyánkő-útvonalat, vagy a görög gyarmatvárosokat (pontusi vidék a Fekete-tenger partján) a mai szerb–bolgár–román határvidékkel és a Duna alsó folyásának vidékével összekötő útvonalat. Ezek a sokszor bronzkorig visszamenő útvonalak hozták létre azokat a regionális sajátosságokat – etnikai, politikai és vallási regionalitásokat – amelyek a római hódítás előtt, a Kr. e. I. században a dunai régiót jellemezték. A régió nyugati szegmense, az alpesi rész a kelta, germán és köztársaság-kori Róma hármaskörként létezett, a középső-Duna vidéke a kelta és őslakos (pannon, moesiai, szkordiszkusz) lakosság kölcsönhatását mutatja a római és hellenisztikus világgal, míg az alsó-Duna vidéke (a mai Bulgária és Dobrudzsa területe) több évszázados görög urbanizációs hagyománnyal rendelkezik és trák-hellenisztikus kölcsönhatást mutat.¹² Ezen regionalitások ugyanakkor a hellenizmus és a köztársaság-kori Róma terjedése miatt a Kr. e. III-II. század óta bekerülnek a mediterrán világ gazdasági és vallási körforgásába. Míg a mediterrán tenger makroregionális hatásáról számos jelentős munka született,¹³ a dunai régió kereskedelmi és mobilitási hálózatának teljes feltérképezése még várat magára. Jelentős kutatások születtek ugyanakkor a régió hidrológiai történetéről, valami történeti ökológiai elemzéséről.¹⁴ A római hódítás előtti valláskommunikáció sajátos, regionális, ám univerzális hatásoktól nem mentes elemzéséhez a vallási globalizmus fogalmát és módszerét használtam, amely a globális jelenségek lokális változásait és az univerzalista tendenciák változatos, helyi megnyilvánulásaira teszi a hangsúlyt.¹⁵ Bár fogalomként ez viszonylag új jelenség a vallástudományban és a római vallás kutatásában, a vallási globalizmus, mint módszer nem új: megjelenik az ikonográfiai elemzések, epigráfiai formulák vizsgálatában és városok vallási életének kutatásában úgy a magyar, mint más közép-kelet európai szakirodalomban is, igaz nem minden esetben látunk olyan gazdag birodalmi és hálózati kapcsolatrendszert a lokalitás elemzésekor, mint például Angelo Brelich, Alföldy Géza, Bodor András, Tóth István, Póczy Klára, Marjeta Šašel Kos, Kovács Péter, Mráv Zsolt, Szabó

¹² A téma rövid, szisztematikus összefoglalója: Rustoiu – Babeş: The Carpathian and Danubian area.

¹³ Horden – Purcell: The Corrupting Sea.

¹⁴ Brilly (ed.): Hydrological processes of the Danube River Basin.

¹⁵ Globalizmus alatt az univerzalista, homogenizáló hatású kulturális, politikai, gazdasági és vallási jelenségek (így például a birodalmi vallás) helyi, lokális megnyilvánulását, átváltozását értjük, melynek eredményeképp globális és univerzalista jelenségek globálisakká válnak. A jellemzően dichotómiára, ellentétpárra (globális-lokális) épülő módszertan a vallástudományban vizsgálhatja a vallási mobilitás sajátos, helyi aspektusait, a valláskommunikáció helyi intenzitását és densitását, a terek és tárgyak, isteni ágenciák hozzáférhetőségét és az univerzális jelenségekkel szembeni távolságtartás politikai, szociológiai vagy vallási-teológiai okait. Lásd: Van Alten: Globalization and Religious Communication in the Roman Empire; Roudometof: Global Religions.

Ádám, Gabrielle Kremer, Ioan Piso, Mihai Bărbulescu, Sorin Nemeti és Nadezda Gavrilović paradigmaticus munkáiban.¹⁶

A római hódítás előtti vallási globalitás különösen jól dokumentált formáit látjuk a majdani Raetia provincia alpesi vidékén, ahol az északi kelta és germán hatások mellett évszázados kontinuitást mutatnak a völgyeket vigyázó és a fontos kereskedelmi útvonalak mentén létrejött ún. magaslati szentélyek (*Brandopferplätzen*).¹⁷ Az alpesi vidék valláskommunikációs tereit és azok tárgyi emléanyagát nemcsak a helyi, alpesi hagyományok, de északról a kelta, délről pedig a görög és római hatások is nagyban befolyásolták, formálták már a római hódítás előtt is.¹⁸ Hasonlóan élénk hatást érzékelhetünk az alsó-Duna vidékén, a görög gyarmatvárosok világában, ahol – egyedülálló esetként a dunai régióban – közel fél évezredes városi élet és vallás dokumentálható a római hódítást megelőző időkből. A majdani Moesia Inferior provincia területén a vallási globalizáció a görög-hellenisztikus, trák és római vallás hatásában mérhető, amely a Kr. e. I. században már élénken formálja a trák csoportok valláskommunikációs stratégiáit és annak tárgyi emlékeit. Ugyancsak ezek a hatások érzékelhetőek a dákok római hódítás előtti vallásosságában is, amelyről azonban nagyon kevés irodalmi és régészeti forrásunk maradt.¹⁹

A hódítás előtti vallásos sokszínűség, globalitás számos formája és tere fennmaradt a római korban is, különösen gazdag forrás van erre vonatkozóan a görög gyarmatvárosokból, de Raetia alpesi-hegyvidéki szakralizált tereiben is. A fennmaradt, pre-római vallási hagyományok (szóbeli, vizuális, figuratív narratívák) azonban nemcsak bizonyos helyek térbeli kontinuitásában és használatában folytatódnak, de gyakran megfigyelhető a vallási hagyományok újraalkotásának (*invented traditions*) a sajátos folyamata is.²⁰

¹⁶ A teljesség igénye nélkül, lásd: Alföldy: Aquincum vallási életének története; Bărbulescu: Inferferente spirituale; Bodor: Die Griechischen-Römischen Kulte in der Provinz Dacia; Brelich: Aquincum vallásos élete; Gavrilović: Traces of Celtic population...; Kovács: Civitas Eraviscorum; Kremer: Götterdarstellungen, Kult- und Weihedenkmäler aus Carnuntum; Mráv: Considerations on the archaeological...; Piso: Ein Gebet für die Nymphen aus Germisara; Nemeti: Sincretismul religios; Póczy: Iuppiter Optimus Maximus Teutanus Aquincumban; Šašel: Pre-Roman divinities of the eastern Alps and Adriatic; Szabó: Szemelvények a római kori Pannonia vallástörténetéből; Tóth István: Pannóniai vallástörténet. A régió kutatástörténetének rövid összefoglalója a teljes szakirodalom hivatkozásával; Szabó: Roman religion in the Danubian provinces, 11–14.

¹⁷ Gleirscher: Das Rungger Egg.

¹⁸ A téma legfontosabb szakirodalmát idézem a kötet első fejezetében: Szabó: Roman religion in the Danubian provinces, 27–34.

¹⁹ A téma legújabb, a régi kutatások eredményeit újraértelmező szakirodalmához lásd: Nemeti: La religione dei Daci; Dana: Dacians in the provinces of the Roman Empire.

²⁰ Mindezt Eric Hobsbawm „feltalált hagyomány” fogalmából inspirálva állapíthatjuk meg, hogy a pre-római hagyományokat nem csupán folytatják és változatlanul átveszik, de az új

A legtöbb provinciában azonban a római hódítás radikálisan megváltoztatja a térszakralizáció formái és tárgyi világát, valamint a valláskommunikáció társadalmi és gazdasági aspektusait is. A vallásban döntő szerepet tölt be innentől kezdve a római jog és annak a térre és a vallásgyakorlatban résztvevő személyekre vonatkozó szigorú szabályai,²¹ ugyanakkor az istennekkel történő valláskommunikációnak számos olyan nem formális tere és megnyilvánulása volt, amely az egyedi eset tanulmányok igen széles spektrumát adják a régióban is. A formális és nem formális vallási terek, a vallásgyakorlatban megjelenő emberi ágensek, épületek és tárgyak együttes elemzésére alkalmas a makro-, mezo- és mikrotér fogalmai, amelyek nem elsősorban a tér jogállását, hanem valláskommunikációt formáló erejét, fizikai méretét, gazdasági potenciáját és demográfiai dimenzióit domborítja ki.

RÓMAI VALLÁSKOMMUNIKÁCIÓ A MAKROTEREKBEN

A római hódítást követően a pre-római valláskommunikáció stratégiái, formái (építészeti, figuratív) és vallásgyakorlati aspektusai radikális változáson mentek keresztül. A római adminisztráció bevezetése egy, a dunai régiók többségében soha nem látott központosítást és politikai kontrollt eredményezett a vallási életben, annak különösen a nagy, köztereken zajló vallásgyakorlatában. Ugyancsak egyetemes, univerzális aspektusa a római vallás provinciákban megjelenő formájának a vallás tárgyi (materiális) kultúrájának sablonszerű reprodukálása és az univerzális formák, vallási narratívák (szóbeli, szöveges, vizuális) gyorsabb terjedése olyan közös ágensek és hálózatok révén, mint a hadsereg, a kereskedőréteg, papság és néhány egyéni vallási karizmatikus (kisvallási csoport alapítói, központi személyiségei). A dunai provinciák vallásának kutatásában régi szakirodalmi toposz, hogy a valláskommunikáció építőköveit (tárgyakat és eszméket) a hadsereg közvetítette és terjesztette.²² A kisvallási mozgalmak epigráfiai forrásai azonban arra utalnak, hogy a vallási eszmék terjesztésében nemcsak a katonaság, de elsősorban a Római Birodalom tehetőes kereskedő-rétege és urbánus, polgári lakossága is rendkívül nagy szerepet játszott.²³

társadalmi berendezkedéshez illesztve alakítják, formálják. Lásd: Hobsbawm: *The invention of tradition*; Szilárdi: *Feltalált hagyomány*, 123–124.

²¹ Szabó: *Formális és nem formális kultuszhelyek*, 55–64. A szerző ifjabb Plinius tizedik levelének 33. sorával mutatja be, hogy a szakralizált terek – területük jogállásától függetlenül – középületnek számítottak.

²² Collar: *Religious networks in the Roman empire*.

²³ A teljesség igénye nélkül lásd: Beskow: *The Portorium and the mysteries of Mithras*; Gordon: *The Roman Army and the Cult of Mithras*; Tóth: *Das lokale System der Mithraischen Personifikationen*.

A makroterek valláskommunikációja a római hódítást követően radikálisan megváltozik. A pontusi vidék (Moesia Inferior) sajátosságaként ismert urbánus, városi vallásosság és közterei immár a római városmodell révén mind a hat provinciában jelen lesznek a Kr. u. I. század végére (Daciában csak Kr. u. 106 után). Az első fórumok, a provinciális főoltárok (Ara Augusti),²⁴ valamint capitoliumi templomok kiépülése és első építkezési fázisa számos városban megjelenik. A vallásos életnek ezek a nagyméretű, tárgyakban gazdag, materiális és szociális intenzitásukban zsúfolt, ún. „sűrű városi terek” (*dense cityscape*) a római uralommal érkeznek a dunai vidékre, erre jellemző városi építészet és vallási makroterek csupán a pontusi vidéken, a noricumai Virunumban (Magdalensberg), valamint a daciai Sarmizgetusa Regiában találunk a hódítás előtti időkből. A kortárs vallástudományban „citification” néven ismert folyamaton átesett városi vallás szinte minden sajátossága megjelenik a dunai provinciákban is.²⁵ A dunai provinciák urbanizációs folyamata a nyugati provinciákban (Raetia, Noricum) nagyban kihasználta a régió kereskedelmi útvonalait és a helyi elit már meglévő struktúráit, ám nem adott lehetőséget a nagyméretű városok létrejöttének, míg a középső- és alsó dunai provinciák esetében a veteránok letelepedése és a legiók jelenléte óriási szerepet játszott a városok fejlődésében.²⁶ Ez az egyik oka annak, hogy a fennmaradt votív, epigráfiai források mintegy negyede származik három városból, Carnuntumból (504 felirat), Aquincumból (459 felirat) és Apulumból (408 felirat).²⁷

A dunai régió makroterei közül a legnépszerűbb a katonai táborokban (segédcsoport-táborokban és legio-táborokban) álló táborzentély (*aedes signorum*) volt, amelyek többsége azonban kevés régészeti anyaggal maradt fent. Igen ritka esetben maradt fent régészetileg azonosított capitoliumi templomépület és fórum is, ám néhány városban – Cambodunum, Virunum, Teurnia, Solva, Brigantium, Savaria, Oescus, Sarmizegetusa – sikerült azonosítani a fórum és a capitolium emlékeit.²⁸

Nemcsak az újonnan létrejött városok biztosítottak a valláskommunikációnak makrotereket és ún. sűrű tereket, de az extraprovinciális zarándok és vallási út-

²⁴ Szabó: Formális és nem formális kultuszhelyek; Szabó: Special ceremonial square in Aquincum.

²⁵ A fogalomról lásd: Urciuoli: Citification of Religion; Rüpke: Urban religion.

²⁶ A régió urbanizációjáról lásd: Piso: L'urbanisation des provinces danubiennes; Donev: The Busy Periphery.

²⁷ Az adatok az EDH (Epigraphische Datenbank Heidelberg) digitális epigráfiai adatbázisból származik. A három városra vonatkozó epigráfiai források száma jóval nagyobb a Clauss-Slaby (EDCS) epigráfiai adatbázisban, ahol a megistenült császárok nevét is tartalmazó tiszteleti feliratok (tituli honorarii) megjelennek. A három város votív feliratainak nagy részét a következő három forráskiadványban találjuk: Kovács et al.: Tituli Aquincenses I; Kremer: Götterdarstellungen, Kult- und Weihedenkmäler aus Carnuntum; Piso: Inscriptiones Daciae Romanae (IDR) III/5.

²⁸ Szabó: Roman religion in the Danubian provinces, 106–122.

vonalak is. Provinciákon túli vallási mobilitást látunk a Dolichenus-csoportok,²⁹ Mithras-csoportok³⁰ és az ún. Dunai lovasisten kultuszának tagjai és terjesztői között is.³¹ A Duna és mellékfolyói az egyik legfontosabb kereskedelmi úthálózatot és természetes határvonalat jelentették a dunai régió lakosságának, amely nemcsak a hajózásban, de sókereskedelemben, építészeti elemek és természeti források szállításában is fontos szerepet játszott, de ugyanakkor gazdag epigráfiai anyag ismert a folyóknak szentelt helyekről is.³² Kivételes valláskommunikációs tereknek számítanak a helytartói paloták, amelyek egyrészt az egyéni, privát, zárt vallásosság, másrészt a reprezentatív terek megtestesülése egyben. Ebben az aquincumi és apulumi példák a legismertebbek.³³ Hasonló, átfedéses és komplex térkonceptió érvényesül az Aszklépiosz istenségnek szentelt ún. gyógyító szentélyekben (Asklepieia), amelyek hol jól megközelíthető, központi városi közegben (Apulum), hol távoli erdős, nemegyszer veszélyes, földrajzilag marginális területeken (Aquae Iasae, Germisara, Ad Mediam) váltak központi vallási makroterekké.³⁴ Ezekben a hatalmas méretű, többfunkciós terekben nemcsak a földrajzi marginalitás egyesül a valláskommunikációs centralitással, de az egyéni, individuális vallás (a beteg testű látogató, a páciens) az intézményesült, központosított vallással (papság, gyógyító specialisták). Az élő vallásnak (*lived religion*) a régióban ritkán dokumentált példái nagyrészt az ilyen forrásokhoz és gyógyító szentélyekhez köthetők.³⁵

MEZOTEREK ÉS A KISVALLÁSI CSOPORTOK HÁLÓZATA A DUNAI RÉGIÓBAN

A vallástudományi kutatásokban egyre nagyobb szerepet kap a hálózat kutatás és a kisvallási csoportok, a vallási csoportok képződése és a vallási irányzatok, mozgalmak terjedésének interdiszciplináris modellezése.³⁶ A társadalmi hálózat kutatás

²⁹ Collar: Religious networks in the Roman empire.

³⁰ Beskow: The Portorium and the mysteries of Mithras.

³¹ Szabó: Domna et Domnus.

³² Mráv: Considerations on the archaeological.

³³ Schäfer: Praetoria; Havas (ed.): Authenticity and experience.

³⁴ Kádár: Gyógyító istenségek; Szabó: Pilgrimage and healing sanctuaries.

³⁵ Egy kivételes, germisarai esettanulmányról lásd: Piso: Ein Gebet für die Nymphen aus Germisara.

³⁶ A kisvallási csoport fogalom e tanulmányban az angol „small group religions” vagy „elective cults” fogalmakat jelöli, amely olyan vallási csoportokat jelöl, amelyek – hasonlóan az új vallási mozgalmakkal a XX. század közepén – alternatív, szoteriológiai üzenetükben gazdagabb, kiforrottabb, lélektani aspektusukban hellenisztikus vallási tanításokat adtak a híveknek. Ezen mozgalmakat gyakran „misztériumvallásokként” vagy keleti, újabban orientalizáló kultuszokként is említik, bár nem mindegyikhez tartozott beavatás, és nem mindegyik

digitális vizualizációja (*social network analysis*) csak az elmúlt egy-két évtizedben került be a római vallás kutatásába, elsősorban a Mithras- és Dolichenus-csoportok hálózatainak feltérképezése céljából.³⁷ Raetia és Noricumban – bár mindkét kultusznak kivételes régészeti forrása ismert Virunumból (Mithras)³⁸ és Mauer an der Urnból (Dolichenus)³⁹ – elsősorban a római kor előtti kultuszok (Mercurius, Mars helyi formái) által kiszorítottak azokat a kisvallási csoportokat, amelyek elsősorban a városi, kereskedői és katonai közegekben a személyes, szoteriológiai vallásosságot képviselték. A jellemzően *extra-muros* területen, városok periferiáján létrejött szakralizált terek régészete számos jelentős eredményt hozott az elmúlt években.⁴⁰ A dunai provinciák 280 régészeti azonosított, szakralizált tere a makro- és mezoterekben nagyrészt ezeknek a kisvallási csoportoknak köszönhetően jött létre elsősorban városi és ritka esetben, non-urbánus (város melletti utak mentén, villák közelében, jogilag nem városi, de városias jellegű) helyeken.⁴¹ A kisvallási csoportok széleskörű elterjedése számos esettanulmányban bizonyíthatóan élénkítő hatással volt a városok építészeti és vallási atmoszférájára,⁴² társadalmi mobilitási hálózataira, és felélénkítette a művészeti, vizuális formavilágot is. A régió különösen gazdag olyan új, vizuális forrásokban, vallási jellegű ábrázolásokban (lokális formái a Mithras, Liber Pater, Silvanus, Dunai lovasisten domborműveknek), amelyek a birodalmi (univerzális) és a lokális, nemegyszer prerómai hagyományos szimbiózisából és egyesüléséből (szinrektizmus, appropriáció) jöttek létre, egy sajátos példaként a vallási barkácsolás (*religious bricolage*) jelenségének.⁴³

A dunai provinciák mikroterei (háziszentélyek, egyéni vallásosság nyomai, hordozható tárgyak, az emberi test valláskommunikációs felhasználása, díszítése, átalakítása), bár tárgyi anyagukban gazdag forráscsoportot képeznek (bronzszoborcskák, néhány *instrumenta sacra* ábrázolás vagy sajátos sírmelléklet), kontextushány miatt ezek elemzése a legnagyobb kihívást jelenti a dunai provinciák szakralizált terei és valláskommunikációs formái közül.

származott a Közel-Keletről. A vallási csoportokról lásd még: Taves: Revelatory Events; Lichtermann et al.: Grouping Together in Lived Ancient Religion.

³⁷ Beskow: The Portorium and the mysteries of Mithras; Collar: Religious networks in the Roman empire; Chalupa et al.: The network(s) of Mithraism.

³⁸ Beck: Qui Mortalitis Causa Convenerunt.

³⁹ Noll: Das Inventar des Dolichenusheiligtums.

⁴⁰ A mithraeumok régészetéről: McCarty – Egri: The archaeology of Mithraism.

⁴¹ A 280 szakralizált tér digitális atlasza: danubianreligion.com/atlas-of-roman-sanctuaries-in-the-danubian-provinces. Utolsó látogatás: 2023.02.06.

⁴² A fogalomról lásd: Maschek: Architekturlandschaften.

⁴³ A kortárs vallástudomány eltávolodott a vallási szinkretizmus fogalmától, erről lásd részletesen: Nemeti: Le syncrétisme religieux. A vallási appropriáció (*religious appropriation*) fogalmáról lásd: Albrecht et al.: Religion in the making. Lásd még: Gordon: Projects, performance and charisma.

KÖVETKEZTETÉS HELYETT: A KUTATÁS PERSPEKTÍVÁI

A „mit akarnak a tárgyak” módszertani kérdésre, valamint a *material turn* paradigmaváltást szorgalmazó irányzatára a római vallás kutatása csak lassan válaszolt nyugaton is, mellőzve azonban a dunai régió vallásosságának kutatását.⁴⁴ A dunai provinciák vallásos életének forrásait nemcsak hagyományos, kvantitatív módszerekkel lenne érdemes a továbbiakban kutatni (számos országban továbbra is hiányzik a *Corpus Signorum Imperii Romani*-sorozat kötetei), de a kortárs digitális technikákkal (hálózat kutatás, tárgyak digitalizálása, online interaktív térképek és modern, állandóan bővíthető digitális katalógusok készítése) megoldható lenne a nemzetközi összefogással létrehozott és hosszú távra tervezett digitális katalógusok fenntartása is.⁴⁵ A kontextusukban jól dokumentált tárgyak és szakralizált terek esetében lehetőség nyílik a valláskommunikáció számos formájának (extatikus élmények, vallásos zarándoklatok, beavatási szertartások, köztéri és zárt térben zajló tevékenységek), tereinek (térszakralizáció formái) és szereplőinek (humán, isteni, tárgyi ágensek) kognitív módszerekkel történő elemzésére is.⁴⁶ Új irányt jelölnek a már említett vallási és társadalmi hálózat kutatások digitális módszerekkel történő vizualizációja, amelyben a Centre for Digital Research on Religion (Brno, Csehország) eredményei ígéretesek.⁴⁷

Hosszú távú inter- és transzdiszciplináris együttműködést igényel a jövőben Közép-Kelet-Európa római vallással foglalkozó kutatói között az isteni ágencia (névelemzés, epigráfiai formulák) elemzése a régióban,⁴⁸ a humán ágencia identitásrégészeti és genderaspektusainak feltárása, az urbánus (városi) vallás sajátosságainak elemzése, a rurális vagy non-urbánus vallás feltérképezése, a mikroterek vallásának kutatása, térbeli trialektika vallási dimenzióinak elemzése.⁴⁹ Az elmúlt években számos esettanulmányban hasznosnak bizonyult a régi, XIX. századi ásatások anyagának részletes, kritikai elemzése is, ez a gyakorlat is alkalmazható számos esetben a 280 ismert szentély közül.⁵⁰ Ezek az elemzési szempontok a dunai régióban értelemszerűen nem valósíthatók meg egységesen, és nem minden

⁴⁴ A *material turn* fogalmáról és a tárgyak, mint biográfiák és aktív ágensek a vallásban: Gosden – Marshall: *The cultural biography of objects*, Morgan: *Religion and material culture*. A római vallásrégészetről lásd: Raja – Rüpke (eds.): *A Companion to the Archaeology of Religion*.

⁴⁵ Bagnall – Heath: *Roman Studies and Digital Resources*.

⁴⁶ Martin: *Identifying symptoms of religious experience*.

⁴⁷ Chalupa et al.: *The network(s) of Mithraism*.

⁴⁸ A Mediterrán világ istennév-anyagának szisztematikus összegyűjtését és elemzését Corinne Bonnet ERC-projektje végzi, ám ennek dunai provinciákra vonatkozó alprojektje nincs. Lásd még: map-polytheisms.huma-num.fr/?lang=en. (Utolsó látogatás: 2022.06.27.)

⁴⁹ A térbeli trialektikáról lásd: Berki: *A térbeliség trialektikája*.

⁵⁰ Például: Zsidi: *Mithras in Aquincum*; Jobst: *Das Heiligtum des Jupiter Optimus Maximus*.

település biztosít megfelelő forrást erre: a régió római településeinek jelentős része csak részben feltárt, a rendelkezésünkre álló tárgyi emlékek meghatározó része ismeretlen lelőhelyű. Az ókori vallás kutatására általában jellemző kontextushiany fájóan szűkíti a dunai régió vallásosságáról alkotott képünket, amely a fent említett okok miatt soha nem lehet teljes és átfogó.

Vallástudomány, régészet és ókortudomány szoros összekapcsolódása, országokon túlívelő intézményi és transzdiszciplináris együttműködések már számos nemzetközi kutatásban megmutatták hasznosságukat, és ez jelentheti a tanulmányban bemutatott régió számára is a fő kutatási irányt.⁵¹

BIBLIOGRÁFIA

- Albrecht, Janiko – Degelmann, Christopher – Gasparini, Valentino – Gordon, L. Richard – Patzelt, Maik – Petridou, Georgia – Raja, Rubina – Rieger, Katharina – Rüpke, Jörg – Sippel, Benjamin – Urciuoli, Emiliano – Weiss, Lara: Religion in the making: the Lived Ancient Religion approach = *Religion*, 48/4, 2018, 568–593.
- Alföldy, Géza: Aquincum vallási életének története. = *Budapest Régiségei* (Altertümer von Budapest) 20, 1963, 47–69.
- Alföldy Géza: Die 'illyrischen' Provinzen Roms: von der Vielfalt zu der Einheit = Urso, Giorgio (ed.), *Dall'Adriatico al Danubio. L'Illirico nell'età greca e romana. Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli, 25–27 settembre 2003* (I Convegni della Fondazione Niccolò Canussio 3). Pisa, 2004, 207–220.
- Bagnall, Roger – Heath, Sebastian: Roman Studies and Digital Resources. = *The Journal of Roman Studies* 108, 2018, 171–189.
- Bărbulescu, Mihai: Interferențe spirituale în Dacia romană, Editura Universitară: Cluj-Napoca, 1984.
- Beck, Roger: "Qui Mortalitatibus Causa Convenerunt": The Meeting of the Virunum Mithraists on June 26, A. D. 184. = *Phoenix* 52/3–4, 1998, 335–344.
- Berki, Márton: A térbeliség trialektikája. = *Tér és Társadalom*, 29/2, 2015, 3–18.
- Beskow, Per: The Portorium and the mysteries of Mithras. = *Journal of Mithraic Studies* III.1–2, 1980, 1–18.
- Bodor András: Die Griechischen-Römischen Kulte in der Provinz Dacia un das Nachwirken der einheimischen Traditionen = Heese, Wolfgang (Hg.): *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, II.18.2. Berlin – New York: de Gruyter, 1989, 1077–1164.

⁵¹ Az ókori vallásokkal foglalkozó legtöbb ERC, Marie Curie projekt ma kizárólag interdiszciplináris módszert alkalmaz. A főbb projektek összefoglalójához lásd: religioacademici.wordpress.com/2020/12/14/big-projects-on-roman-religion. (Utolsó látogatás: 2023.02.06.) A dunai provinciák vallásosságával az elmúlt években számos nemzetközi konferencia foglalkozott Skopjében (2013), Ferrarában (2013), Kolozsváron (2014), Tarquiniában (2016), Szófiában (2017), Szegeden (2021) és Zágrábban (2022), ami létrehozott egy jelentős, többségében fiatal kutatókból álló akadémiai hálózatot. A teljesség igénye nélkül lásd: danubianreligion.com/2022/10/08/materiality-of-roman-religion-in-the-danubian-provinces-a-network-of-scholars. (Utolsó látogatás: 2023.02.06.)

- Brellich, Angelo: Aquincum vallásos élete. = Mahler, Ede (szerk.): *Laureae aquincenses, memoriae Valentini Kuzsinszky dicatae: aquincumi babérágak Kuzsinszky Bálint emlékének*. Budapest, Tudományegyetem, Érem- és Régiségtani Intézet, 1938, 20–142.
- Brilly, Mitja (ed.): *Hydrological processes of the Danube River Basin*. Dordrecht–London: Springer, 2010.
- Chalupa, Aleš – Vytvarová, Eva – Fousek, Jan – Mertel, Adam – Hampejs, Tomáš: *The network(s) of Mithraism: discussing the role of the Roman army in the spread of Mithraism and the question of interregional communication*. = *Religio: revue pro religionistiku*, 2021/29, 107–131.
- Collar, Anna: *Religious networks in the Roman empire: the spread of new ideas*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Dana, Dan: *Dacians in the provinces of the Roman Empire. An overview* = Nemeti, Sorin – Dana, Dan – Nemeti, Irina – Beu-Dachin, Eugenia – Nedelea, Luciana – Varga, Timea (eds.): *The Dacians in the Roman Empire Provincial Constructions*. Cluj-Napoca: Mega Publishing House, 2019, 161–263.
- Donev, Damjan: *The Busy Periphery: Urban Systems of the Balkan and Danube Provinces (2nd – 3rd c. AD)*. Oxford: Archaeopress, 2019.
- Gavrilović, Nadežda: *Traces of Celtic population and beliefs in the Roman provinces of the Central Balkans* = Hofeneder, Andreas – Stempel de Bernardo, Patrizia (eds.): *Théonymie Celtique, Cultes, Interpretatio/Keltische Theonymie, Kulte, Interpretatio*. X. Workshop F.E.R.C.A.N., Paris 24.–26. Mai 2010. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2013, 175–182.
- Gordon, Richard: *Projects, performance and charisma: Managing small religious groups in the Roman Empire* = Gordon, Richard – Petridou, Georgia – Rüpke, Jörg (eds.): *Beyond priesthood*. Berlin: de Gruyter, 2017, 277–316.
- Gosden, Chris – Marshall, Yvonne: *The cultural biography of objects*. = *World Archaeology* 31/2, 1999, 169–178.
- Havas, Zoltán (ed.): *Authenticity and experience: Governor’s palaces of Roman imperial period and the limes; proceedings of the international conference, Budapest, 5–6 November 2018*. Budapest: Budapest History Museum, 2019.
- Hobsbawm, Eric: *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Glöckner, Paul – Nothdurfter, Hans – Schubert, Eckehart: *Das Rungger Egg*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 2002.
- Horden, Peregrine – Purcell, Nicholas: *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Jobst, Werner: *Das Heiligtum des Jupiter Optimus Maximus auf dem Pfaffenberg/Carnuntum*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2021.
- Kádár, Zoltán: *Gyógyító istenségek kultusza Pannóniában topográfiai adatok tükrében*. = *Orvostörténeti Közlemények* 93–96, 1981, 63–78.
- Kovács, Péter: *Civitas Eraviscorum*. = Vaday Andrea (eds.): *Pannonia and beyond: studies in honour of László Barkóczi*. Budapest, Archaeological Institute of the Hungarian Academia of Sciences, 1999, 278–295.
- Kovács Péter – Szabó Ádám – Benedictus Fehér – László Borhy: *Tituli Aquincenses I. Tituli operum publicorum et honorarii et sacri*. Pytheas: Budapest, 2009.
- Köves-Zulauf Tamás: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*. Telosz Kiadó: Budapest, 1995.
- Kremer, Gabrielle: *Götterdarstellungen, Kult- und Weihedenkmäler aus Carnuntum*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2012.
- Lichtermann, Paul – Raja, Rubina – Rieger, Katharina – Rüpke, Jörg: *Grouping Together in Lived Ancient Religion*. = *Religion in the Roman Empire* 3/1, 2017, 3–10.

- Lindner Gyula: *Personal Religion in Classical Athens*. Budapest: Kódex Könyvgyártó, 2020.
- Martin, Luther: *Identifying Symptoms of Religious Experience from Ancient Material Cult. The Example of Cults of the Roman Mithras = Eidinow, Esther – Geertz, Armin – North, John (eds.): Cognitive Approaches to Ancient Religious Experience*. Cambridge: Cambridge University Press, 2022, 218–242.
- Maschek, Dominik: *Architekturlandschaften. Eine phänomenologische Analyse spätrepublikanischer Heiligtümer = Bolder-Boss, Marion – Maschek, Dominik (Hgg.): Orte der Forschung, Orte des Glaubens: neue Perspektiven für Heiligtümer in Italien von der Archaik bis zur Späten Republik. Akten der internationalen Tagung in Darmstadt am 19. und 20. Juli 2013*. Bonn: Rudolf Habelt Verlag 2016, 131–147.
- Nemeti, Sorin: *Sincretismul religios in Dacia romană*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2005.
- Morgan, David: *Religion and Material Culture: The Matter of Belief*. London: Routledge, 2010.
- Mráv, Zsolt: *Considerations on the archaeological and natural contexts of cult places and sanctuaries in the Pannonian provinces. = Carnuntum Jahrbuch 2016 (2017)*, 101–108.
- Nemeti, Sorin: *La religione dei Daci in età romana = Taufer, Matteo (ed.): Sguardi interdisciplinari sulla religiosità dei Geto-Daci*, Freiburg im Breisgau – Berlin – Vienna: Rombach Verlag, 2013, 137–155.
- Nemeti, Sorin: *Le syncrétisme religieux en Dacie Romaine*. Cluj-Napoca: Mega Publishing House, 2019.
- Noll, Rudolf: *Das Inventar des Dolichenusheiligtums von Mauer an der Url (Noricum)*. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980.
- Nótári Tamás: *Numen és numinozitás – a római tekintélyfogalom vallási aspektusai. = Aetas 18/3*, 2003, 33–54.
- Piso, Ioan: *L'urbanisation des provinces danubiennes. = Reddé, Michel – Dubois, Laurent – Briquel, Dominique (eds.): La naissance de la ville dans l'Antiquité*, Paris: De Boccard, 2003, 285–298.
- Piso, Ioan: *Ein Gebet für die Nymphen aus Germisara. = Acta Musei Napocensis 52*, 2015 (2017), 47–68.
- Póczy, Klára: *Iuppiter Optimus Maximus Teutanus Aquincumban. = Gaál, Attila (ed.): Pannóniai kutatások. Szekszárd: Wosinsky Múzeum, 1999, 201–207.*
- Raja, Rubina – Rüpke, Jörg (eds.): *A Companion to the Archaeology of Religion in the Ancient World*. Chichester: John Wiley & Sons, 2015
- Roudometof, Victor: *Glocal Religions: An Introduction. = Religions 2018*, 9, 294–302.
- Rüpke, Jörg: *Pantheon. A new history of Roman religion*. Princeton: Princeton University Press, 2018.
- Rustoiu, Aurel – Babeş, Mircea, *The Carpathian and Danubian area = Colin Haselgrove, Colin – Rebay-Salisbury – Katharina S. Wells, Peter (eds.): The Oxford Handbook of the European Iron Age*. Oxford: Oxford University Press, 2018, DOI:doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199696826.013.5.
- Rüpke, Jörg: *Urban Religion. A Historical Approach to Urban Growth and Religious Change*. New-York–Berlin: de Gruyter, 2020.
- Rüpke, Jörg – Woolf, Greg: *Religion in the Roman Empire*. Stuttgart: Kohlhammer, 2021.
- Šašel Kos, Marjeta: *Pre-Roman divinities of the eastern Alps and Adriatic*. Ljubljana: Narodni Muzej Slovenije, 1999.
- Schäfer, Felix: *Praetoria. Paläste zum Wohnen und Verwalten in Köln und anderen römischen Provinzhauptstädten*. Mainz: Verlag Nünnerich-Asmus, 2014.
- Scheid, John: *The Gods, the State, and the Individual: Reflections on Civic Religion in Rome*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2015.
- Smart, Ninan: *Dimensions of the Sacred: An Anatomy of the World's Beliefs*. Berkeley, CA: University of California Press, 1998.
- Szabó, Ádám: *Domna et Domnus. Contributions to the cult-history of the "Danubian riders" religion*. Wien: Phoibos Verlag, 2017.

- Szabó, Ádám: Formális és nem formális kultuszhelyek a Római Birodalom tartományaiban. = Történeti tanulmányok 24, 2016, 50–71.
- Szabó, Ádám: Special ceremonial square in Aquincum = Visy, Zsolt – Farkas, István Gergő – Neményi, Réka – Szabó, Máté (szerk.): *Visy 75. Artificem commendat opus – studia in honorem Zsolt Visy*. Pécs, CLIR Kutatóközpont, 2019, 494–508.
- Szabó Ádám: Szemelvények a római kori Pannonia vallástörténetéből, arkadiafolyoirat.hu/index.php/6-okor/87-szemelvények-a-romai-kori-pannonia-vallastortenetebol. (2023. feb. 06.)
- Szabó Csaba: Roman religion in the Danubian provinces. Space sacralisation and religious communication during the Principate (1st-3rd century AD). Oxford: Oxbow Books, 2022.
- Szilárdi, Réka: Feltalált hagyomány – használható múlt: A nyelvtörténet és eredetmítosz polemikus reprezentációi = Bakró-Nagy Marianne (szerk.): *Okok és okozat: A magyar nyelv eredetéről történeti, szociálpszichológiai és filozófiai megközelítésben. A humán tudományok alapkérdései*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2018, 111–138.
- Taves, Ann: *Revelatory Events: Three Case Studies of the Emergence of New Spiritual Paths*. Princeton: Princeton University Press, 2016.
- Tóth, István: Das lokale System der Mithraischen Personifikationen im Gebiet von Poetovio. = *Archeološki Vestnik* 28, 1977, 385–392.
- Tóth István: Pannóniai vallástörténet. Pécs–Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2015.
- Török László: Magyar ókortörténet a XXI. század elején. = *Antik Tanulmányok* 52, 2008, 127–136
- Urciuoli, Emiliano, *Citification of Religion: A Proposal for the Historical Study of Urban Religion*. = *Religion and Urbanity Online*, 2020 (Open Access).
- Van Alten, David: *Glocalization and Religious Communication in the Roman Empire: Two Case Studies to Reconsider the Local and the Global in Religious Material Culture*. = *Religions*, 8, 2017, 1–20.
- Wissowa, Georg: *Religion und Kultus der Römer*. München: C. H. Beck, 1902.
- Zsidi Paula: *Mithras in Aquincum: The Mithraeum of Symphorus*. Budapest: Archaeolingua, 2018.